

СКЛАДЕНІ НАЙМЕНУВАННЯ ЯК ТИП ТЕРМІНОТВОРЕННЯ В ЦУКРОВОМУ ВИРОБНИЦТВІ

© Задояна Л., 2010

У статті описано складені найменування як тип термінотворення в українській термінології цукрового виробництва. З'ясовано, що найпродуктивнішими є двокомпонентні словосполучення. Загальний принцип творення складених термінів — конкретизація опорного родового компонента видовим.

Ключові слова: українська мова, термінологія цукрового виробництва, термін, термінологічна номінація, складений термін, термінотворення.

The article deals with the complicated naming units as type of term formation in the Ukrainian terminology of sugar production. It is determined that the most productive complicated naming units are two component ones. The general principle of creation of complicated naming units is the substantiation of the basic generic component by means of the aspectual component.

Keywords: Ukrainian language, terminology of sugar production, term, terminology nomination, complicated naming unit, term creation.

Термінознавство — актуальний напрям сучасної лінгвістики. Методологічні засади вивчення термінології в мовознавстві пов'язані з іменами Б. М. Головіна, В. П. Даниленко, Т. Л. Канделаки, Т. Р. Кияка, В. М. Лейчика, Д. С. Лотте, Г. П. Мельникова, О. О. Реформатського, Е. Ф. Скороходька, С. Д. Шелова та ін. Значна частина робіт пропонує лінгвістичний опис конкретних терміносистем. Зокрема, в україністиці дослідженню геологічної термінології присвячено праці М. П. Годованої, педагогічної — Т. О. Бевз, О. Ю. Зелінської, землеробської — С. Б. Любарського, екологічної — С. В. Овсейчик, військової — Л. В. Туровської, Н. О. Яценко, хімічної — Г. В. Наконечної, Н. А. Цимбал та ін.

Українська термінологія цукрового виробництва об'єктом лінгвістичного аналізу ще не була, що і зумовлює актуальність цього дослідження. Незважаючи на те, що ця галузь виробництва добре розвинена на території України, її термінологія унормована недостатньо, зокрема в термінотвірному аспекті. Метою пропонованого дослідження (статті) є лінгвістичний аналіз складених найменувань як типу термінотворення в цукровому виробництві.

Основними диференційними ознаками термінів-словосполук вважають номінативність, відтворюваність та співвіднесення їх з певним поняттям [1, с. 61]. Номінативність терміна-словосполучення в термінології цукрового виробництва може підтверджуватися наявністю синонімів-однословів (*кормова патока — меляса, вміст цукрози — цукристість, знесолоджена стружка — жом*), дефініцій (*сік дифузійний — напівпродукт, одержуваний у результаті екстрагування цукрози з бурякової стружки, що являє собою суспензію з водного розчину цукрози й нецукрів та дрібних частинок бурякової тканини; суміш сокостружкова — суміш бурякової стружки й дифузійного соку або екстрагенту*) та аббревіатур (*POY — редуційно-охолоджувальна установка, НВ — найменша вологосмність*).

Терміни-словосполучення цукрового виробництва нами описано за такими показниками, як кількість компонентів, граматична співвіднесеність, ступінь смислової розкладності та здатність

відображати систему понять, спосіб представлення компонентів у структурі терміна. Фактичний матеріал добирався як із термінологічних словників, так і з текстів монографій, підручників, посібників тощо.

З погляду смислової розкладності та здатності відображати систему понять у термінології цукрового виробництва виділяємо такі типи термінологічних словосполук:

– нерозкладні терміни: значення терміна-словосполуки в цілому за значенням окремих його компонентів установити неможливо, такі словосполуки є «термінологічними фразеологізмами». Термінів-фразем у термінології цукрового виробництва не зафіксовано, хоч можемо спостерігати їх у суміжних із цукровим виробництвом науках, зокрема ентомології: *хлібний жук, крихітка бурякова* (назви шкідників цукрових буряків);

– розкладні терміни:

а) вільні словосполуки, усі компоненти яких мають самостійне термінологічне значення: *меляса бурякова* — побічний продукт бурякоцукрового виробництва, одержуваний під час центрифугування утфелю останньої кристалізації; *цукор інвертний* — суміш глюкози й фруктози в рівних молярних долях; *кристалізація цукрози* — виділення цукрози з пересиченого розчину у вигляді кристалічної фази, а також *лужність соку, десорбція нецукрів, фільтраційний осад* та ін.;

б) зв'язані словосполуки, у складі яких є компоненти, що не мають статусу терміна: *відходи виробництва* — залишки сировини, допоміжних матеріалів тощо, що повністю або частково втратили вихідні споживчі властивості, а також матеріали, утворені в технологічних процесах виробництва основної (цільової) продукції, *клерувальний апарат* — апарат для розчинення цукру змішуванням його з очищеними соком, сиропом або водою, а також *газ пічний, гниль сердечка, забрудненість буряків, витрати води* та ін.

За способом представлення компонентів значення у формальній структурі класифікуємо терміни української термінології цукрового виробництва за такими типами [2, с. 107]:

– синтагматичний: *стружка бурякова* — довгі пластинки певної форми та розмірів, одержані зрізуванням коренеплодів цукрових буряків у бурякорізці; *мезга бурякова* — дрібні частинки бурякової тканини, утворені в процесі зрізування коренеплодів цукрових буряків на стружку в бурякорізці та під час екстрагування з неї цукрози в дифузійному апараті в результаті подрібнення стружки; *водобій буряковий* — пристрій для подавання коренеплодів цукрових буряків у гідротранспортер за допомогою високонапірних водяних струмин, а також *кристалізація цукрози, самовипаровування конденсату* та ін.

– асоціативний: *вода живильна* — вода (барометрична, конденсат, жомопресова), що використовується для екстрагування цукрози з бурякової стружки в дифузійному апараті; *молоко вапняне* — водна суспензія гідроксиду кальцію в його насиченому розчині з домішками, одержана в результаті гашення пічного вапна водою й промивом, а також *мозайка цукрових буряків, пробка рослини* та ін.

Термінів-словосполук цукрового виробництва, утворених за сумарним типом, не зафіксовано.

За кількістю компонентів терміни-словосполуки цукрового виробництва поділяють на двокомпонентні, трикомпонентні, чотирикомпонентні та багатоконпонентні структурні типи.

Більшість термінів цукрового виробництва мають двокомпонентну структуру, найчастіше використовується атрибутивна модель «прикметник + іменник у називному відмінку» (П + І н. в.), яка утворюється на основі співвідношення рід-вид, тобто до терміна, який є родовим поняттям додається означення, яке є видовим поняттям і конкретизує родове. Наприклад: *цукрові буряки, високорентабельна культура, буряковий цукор, буртоукладальна машина, бурячні площадки, буряководяна суміш, сирий жом, бурякоприймальний пункт, бурякова стружка, цукрове виробництво, жомова яма, знесолоджена стружка, дифузійний апарат, дифузійний сік, цукровий завод, вапняні печі, солодка вода, вапняне відділення* та ін.

Терміни цієї моделі є виразниками лексичних парадигматичних відношень у терміносистемі, зокрема антонімічних, наприклад: *домішки легкі* — домішки густиною менше 1 г/см³ (гичка, бур'ян, трава, солома тощо), що надходять з буряководяною сумішшю в завод; *домішки важкі* — домішки густиною понад 1 г/см³ (частинки ґрунту, пісок, каміння, металеві предмети, шматки цегли тощо), що надходять з буряководяною сумішшю в завод.

Субстантивна двокомпонентна модель «іменник + іменник у родовому відмінку» (І + І р. в.) є також продуктивною, наприклад: *витрати води, забрудненість буряків, цукристість коренеплодів, втрати цукру, процес дефекації, поля фільтрації, фільтрація соку, очищення соку, постачання вапна, схожість насіння, сорт насіння, продуктивність заводу, промивач газу, посіви буряків* тощо.

Двокомпонентні синтаксичні конструкції можуть замінюватися однословами, найчастіше композитами, наприклад: *машина бурякомийна* — *бурякомийка*, *машина бурякорізьна* — *бурякорізка*, *буряковий подавач* — *бурякоподавач* та ін. як наслідок мовної економії.

Трикомпонентні терміни-словосполучення в термінології цукрового виробництва в основному представлені моделями «іменник + іменник у родовому відмінку + прикметник» (І + І р. в. + П): *оброблення насіння післязбиральне, схожість насіння лабораторна, обробіток ґрунту основний, сівба насіння буряків, маса гички середня, маса коренеплодів середня*; «іменник + прикметник + прикметник» (І + П + П): *жом буряковий пресований, жом буряковий кислий, жом буряковий сушений, жом буряковий збагачений, жом буряковий гранульований, вода жомова кисла, апарат дифузійний колонний, апарат дифузійний шнековий, апарат дифузійний ротаційний, стружка бурякова ошпарена, жом буряковий свіжий*; «іменник + прикметник + іменник у родовому відмінку» (І + П + І р. в.): *гичка цукрових буряків, коренеплоди цукрових буряків, вологість фільтраційного осаду, маса введеного вапна, вапнування кислих ґрунтів, іржа цукрових буряків, хвороби цукрових буряків, мозаїка цукрових буряків, різоманія цукрових буряків, закисання бурякового жому, консервування бурякового жому, сушіння бурякового жому, гранулювання бурякового жому, тривалість бурякоцукрового виробництва, вловлювач важких домішок, вловлювач легких домішок, гібрид цукрових буряків, гашення пічного вапна*; «прикметник + прикметник + іменник» (П + П + І): *спеціальний газовий компресор, металевий скребковий транспортер, знесолоджена бурякова стружка* тощо.

Чотирикомпонентні терміни-словосполучення в аналізованій терміносистемі найчастіше представлені моделями «іменник + іменник у родовому відмінку + прикметник + іменник у родовому відмінку» (І + І р. в. + П + І р. в.): *переробка коренеплодів цукрових буряків, урожайність коренеплодів цукрових буряків, очищення коренеплодів цукрових буряків, гідротранспортування коренеплодів цукрових буряків, дозрівання соку другої сатурації, густина посівів цукрових буряків, ополіскування коренеплодів цукрових буряків, ступінь однорідності маточних кристалів* та ін.; «прикметник + іменник + прикметник + іменник у родовому відмінку» (П + І + П + І р. в.), наприклад: *високий вміст сухих речовин, кормова цінність цукрових буряків, друге доочищення цукрових буряків, борне голодування цукрових буряків* тощо; «іменник + іменник у родовому відмінку + прикметник + іменник в орудному відмінку» (І + І р. в. + П + І о. в.): *оброблення насіння захисно-стимулювальними речовинами*; «іменник + прикметник + іменник у родовому відмінку + прикметник» (І + П + І р. в. + П): *обстеження бурякових полів хіміко-фітопатологічне* та ін.; «іменник + прикметник + прикметник + іменник у родовому відмінку» (І + П + П + І р. в.): *цукор-пісок крацюого гранулометричного складу* тощо.

Наведемо приклади моделей п'ятикомпонентних утворень: «прикметник + іменник + іменник у родовому відмінку + прикметник + іменник у родовому відмінку» (П + І + І р. в. + П + І р. в.): *дифузійно-пресовий метод знецукрення бурякової стружки* тощо; «іменник + іменник у родовому відмінку + іменник у родовому відмінку + прикметник + іменник у родовому відмінку» (І + І р. в. + І р. в. + П + І р. в.): *процес переробки коренеплодів цукрових буряків*; «прикметник + іменник + іменник у родовому відмінку + прикметник + іменник у родовому відмінку»

(П + І + І р. в. + П + І р. в.): *кінцевий розмір кристалів товарного цукру*; шестикомпонентних: «прикметник + іменник + іменник у родовому відмінку + іменник у родовому відмінку + прикметник + іменник у родовому відмінку» (П + І + І р. в. + І р. в. + П + І р. в.): *штучний дощик для вимивання решток солодкого соку*; «прикметник + іменник + іменник у родовому відмінку + прикметник + іменник у родовому відмінку» (П + І + І р. в. + П + П + І р. в.): *суттєве підвищення урожайності багатьох сільськогосподарських культур* та ін.; «іменник + прикметник + іменник у родовому відмінку + іменник у родовому відмінку + прикметник + іменник у родовому відмінку» (І + П + І р. в. + І р. в. + П + І р. в.): *галузь сільського господарства виробництва цукрових буряків*; «іменник + прикметник + іменник у родовому відмінку + іменник в орудному відмінку + прикметник + іменник у родовому відмінку» (І + П + І р. в. + І о. в. + П + І р. в.): *забезпечення цукрового заводу сировиною доброї якості* та ін.; семикомпонентних: «прислівник + прикметник + прикметник + іменник у місцевому відмінку + прикметник + іменник у родовому відмінку» (П + П + П + П + І м. в. + П + І р. в.): *послідовно розкладені на спеціальній рифленій дощці бурякові стружинки* та ін.

Аналізуючи моделі багатоконпонентних термінів цукрового виробництва, ми з'ясували, що в основі побудови всіх термінів (на всіх ступенях логічної розкладності) лежить та чи та модель двокомпонентної структури. Усі багатоконпонентні терміни нами зафіксовано тільки в текстах, вони є мовленнєвими контекстуальними утвореннями. Словники подають двокомпонентні терміни, рідко — трикомпонентні та чотирикомпонентні, які усталені в терміновживанні.

Отже, у результаті лінгвістичного аналізу складених найменувань української термінології цукрового виробництва нами визначено їх продуктивні типи. Принцип утворення складених номінативних термінологічних одниць — конкретизація родового опорного компонента видовим. У перспективі нашого дослідження — статистичний аналіз частотності функціонування термінів-словосполук різних структурних типів у текстах із цукрового виробництва (на основі 10 текстових вибірок по 250 терміновживань).

Джерела фактичного матеріалу: 1. Бахмат М. І. Буряковий цукор — технології виробництва: Навчальний посібник / Бахмат М. І., Ігнат'єв М. О., Вітвицький І. А. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. — 372 с. 2. Роїк М. В. Буряки / Роїк М. В. — К.: Вид-во «XXI вік» — РІА «Труд-Київ», 2001. — 320 с. 3. Тлумачний словник з технології та обладнання бурякоцукрового виробництва. Основні терміни / [уклад. В. А. Лагода та ін.]. — К.: НУХТ, 2004. — 84 с.

1. Головин Б. Н. О некоторых доказательствах терминированности словосочетаний / Б. Н. Головин // Лексика, терминологии, стили: Сб. трудов Горьк. ун-та. — 1973. — Вып. 2. — С. 57–65. 2. Селіванова О. О. Субстантивні композити у російській та українській мовах (еквівалентність, ономазіологічна структура, функціонування): дис. ... доктора філол. наук: 10.02.02 / О. О. Селіванова. — Черкаси, 1997. — 252 с.